

УДК 821.163-3.09(092)

**ПОСТМОДЕРНІ ЛЕГЕНДИ ПРО св.КИРИЛА
("Хозарський словник" М.Павича та "Пуп світу" В.Андоновського)**

Алла ТАТАРЕНКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра слов'янської філології

У статті досліджується специфіка функціонування образу св.Кирила у романах "Хозарський словник" М.Павича та "Пуп світу" В.Андоновського". У творах сербського та македонського письменників актуалізується та проблематизується літературна форма життя, яка набуває в них виразно постмодерністських рис, а оповіді про Костянтина Філософа перетворюються на постмодерні легенди про Світ як текст та про його Читача.

Ключові слова: св.Кирило, М.Павич, В.Андоновський, постмодернізм, жанр, роман, життя, легенда.

Історія життя св.Кирила (Костянтина Солунського, або ж Костянтина Філософа) неодноразово використовувалась як матеріал для легенд про діяння та богоугодні справи апостола слов'янської писемності. Ці легенди були джерелом відомостей про солунських братів, лягали в основу літературних творів, які варіювали відомий сюжет залежно від художніх та ідейних інтенцій авторів. Кожна епоха знаходила у відомих персонажах ті риси, які зумовлювали й уможливлювали їх актуалізацію.

Постмодерна епоха теж створила свої легенди про солунських братів, надавши їхнім образам параболічних обрисів нашої доби. Цікавим матеріалом для дослідження є, наприклад, образ св.Кирила у двох емблематичних творах сербського та македонського постмодернізму: у романах Мілорада Павича "Хозарський словник" (1984) та Венко Андоновського "Пуп світу" (2001).

В обох творах образ Кирила включено у широкий літературний та ідейний контекст. У жодному з них Костянтин не є головним персонажем, але йому належить роль внутрішнього двигуна сюжету, без якого неможливим було би саме існування роману. Він є ідеєю, яка урухомлює тіло твору.

У романах сербського та македонського письменників актуалізується (і водночас проблематизується) літературна форма життя, яка набуває у них виразно постмодерністських рис. У М.Павича життєпис Кирила викладено у словниковій статті, яка, зберігаючи необхідні для цього жанру ознаки, містить у собі певні елементи класичного взірця. Поруч із короткою довідкою про роки життя і місце Костянтина Солунського в історії, стаття з Червоної (християнської) книги "Хозарського словника" подає розлогий легендарний матеріал, параболічні сюжети, які не є результатом

© Татаренко А., 2004

прискіпливого збирання історико-легендарного матеріалу, а власною, авторською інтерпретацією історії та міфу. Простір легендарного, фантазійного залишається для автора “Хозарського словника” відкритим, а історія солунських братів – недописаною, а відтак, сучасною і багатою значеннями.

У романі В.Андоновського головний герой Іларіон Мозаїст, або Сказитель, розкриваючи історію свого життя, фактично оповідає читачеві про Костянтина Філософа. Трансформації і душевні метаморфози, пережиті наратором, є безпосереднім наслідком впливу на нього Кирила, який посідає в романі центральне місце.

Цікавим з точки зору включення цих творів у систему постмодерністських світоглядних координат є факт, що і в одному, і в другому Кирило з’являється як персонаж секундарних творів (оповідей у оповіді, знайдених рукописів): М.Павич пропонує нам Словник Словників про хозарське питання, реконструкцію первісного видання Даубмануса 1691 р., знищеного 1692 р., з доповненнями, а В.Андоновські будують ще складнішу конструкцію, вкладаючи розповідь про Кирила у уста фіктивного наратора, протагоніста фіктивного роману “Пуп світу”^{*} Іларіона Мозаїста. Цей твір, нібито, видає брат його автора, бухгалтер, який у передмові упорядника розповідає про книжки, що залишилися після смерті “письменника” (вказуючи при цьому на вторинність самого твору щодо джерел, серед яких знаходимо і “Панонські легенди”). Постійне наголошення на вторинному характері романів цілком узгоджується з постмодерним поглядом на оригінальність твору, який полягає у погодженні з істиною, що всі історії на світі вже розказані, а мистецтво письменника – це алхімічний талант нового комбінування старих, уже відомих елементів.

У контексті цієї ідеї заслуговує на увагу факт, що в жодному з цих творів Кирило не з’являється у ролі творця азбуки, новатора. На нього покладено не менш відповідальну, але цілком інакшу в онтологічному плані функцію тлумача: тлумача світу, релігії, письма. Того, кого ми можемо назвати Інтерпретатором.

Єднає ці два твори і домінуюча ідея фрагментарності. У романі М.Павича вона зумовлена і верифікована обраною автором формою словника, який є енциклопедичним всесвітом, подрібленим на шматочки. Словник допускає свободу читання, не обмежену лінійним розвитком сюжету, гарантує відкритість структури і відтворює авторську ідею ARS COMBINATORIA. Головний герой першої частини твору В.Андоновського (власне “роману” “Пуп світу”) називає себе Мозаїстом, актуалізуючи у свідомості читача картину фрагментарності світу як такого.

“Хозарський словник” і “Пуп світу” є романами про читання, про стосунки автора й читача, про модель літератури як модель всесвіту. В основі цих творів лежить постмодерністське розуміння світу як тексту, а теорія читання перетворена на теорію відчитання світу. Недаремно автори від самого початку ведуть діалог з читачем, втручаючись як посередники у процес його спілкування з книгою: М.Павич – даючи рекомендації з користування словником, В.Андоновський – наводячи коментар упорядника, покликаний пояснити історію роману та його “подвійного

^{*} Роман “Пуп світу” В.Андоновського складається з двох частин: першою є фіктивний роман “Пуп світу” невідомого автора, котрий є водночас героєм другої частини твору.

дна”. Тут ми знаходимо, зокрема, визначення роману як “роману”, що наближає нас до постмодерного сумніву в правомірності існування актуального жанрового поділу.

У структурі “Хозарського словника” стаття про Кирила не посідає того визначного місця, яке вона має у структурі контексту. Образ Костянтина-Кирила створено не лише у ній, а й у трьох статтях (з трьох джерел) про хозарську полеміку, які уможливають його функціонування на різних рівнях: як головного й епізодичного героя, як представника свого і чужого культурного простору тощо. Автора передовсім цікавлять моменти, пов’язані з хозарською полемікою, моменти метафізичного та аксіологічного характеру. Розповідь про письмо теж пов’язана у нього з ідеєю фрагментарності світу – він, мов черепки, протягує слов’янські слова крізь ґрати літер, зліплює їх своєю слиною та грецькою глиною, повертаючи їм вторинну цілісність. Оскільки онірична лінія надзвичайно вагома у контексті роману, Кирило постає як тлумач сну хозарського кагана, який пообіцяв прийняти віру того з мудреців, котрий краще пояснить йому сенс його сновидіння. Роман В.Андоновського, як вказує фіктивний упорядник одноіменного роману “Пуп світу”, містить дивну і незвичайну повість про те, як Костянтин Філософ, Кирило, брат Мефодія, розшифрував напис на Соломоновій чаші у Ая-Софії в Константинополі. Отже, і тут Костянтин-Кирило виступає як той, хто тримає в руках ключі таємниці, пояснює світ.

Основна позиція Костянтина Солунського в цих творах – це позиція учасника диспуту або діалогу на зразок середньовічних філософів, де він виступає у ролі Учителя, володаря таємниці. Його роль як носія вищого знання пов’язана також із топосом Бібліотеки: у Словнику згадується, що він був патріаршим бібліотекарем при церкві святої Софії в Царгороді, а в романі В.Андоновського, де цю посаду обіймає суперник Кирила, простір Бібліотеки є сакральним простором таємниці.

Питання мови і письма визначають координати побудови цього образу в обох творах. У романі М.Павича Костянтин “любив мови, вважав, що вони вічні, як вітри, і міняв їх, як хозарський каган міняє жінок різних вір”¹, а коли починав хворіти, забував усі мови, крім рідної. На відміну від “традиційної” легенди, яка змальовує св.Кирила як благодійника слов’ян, що створив для них письмо, постмодерна легенда показує його як поневолювача слов’янської мови: “Спочатку зробив ті літери опуклими, але слов’янська мова була такою дикою, що чорнила не могли її втримати, отож йому довелося створити ще одну азбуку з ґратчастих букв, у які він замкнув ту непокірну мову, наче пташку. Лише пізніше, коли слов’янську мову приручили й навчили грецької (бо мови можуть навчатися інших мов), вона змогла вклатися і в ті первісні глаголичні письмена...” (с.59). Словникова стаття про Кирила містить і притчу про виникнення слов’янської азбуки, взяту з видання Даубмануса. Замість легенди про письмо – божественний подарунок – знаходимо

розповідь про важкі зусилля братів, спрямовані на приборкання мови варварів, і про мудру пораду Мефодія: “Так вони зробили і зі слов’янською мовою. Розбили її на уламки, внесли крізь решітки кириличних букв до своїх уст і зліпили там докупи

¹ Павич М. Хозарський словник: роман-лексикон на 100 000 слів. Львів, 1998. С.57 (далі в тексті посилання на це видання).

своєю слиною й грецькою глиною з-під ніг...”(с.59). Так мовою притчі М.Павич розповідає про роль традиції та внесок особистості у створення слов’янських письмен, позбавляючи легенду компоненту чудесного.

Ще далі у постмодерністській демістифікації винайдення азбуки йде В.Андонівський. У його романі слава обранця, якому уві сні явилися літери, дістається Лествичнику, негіднику та ошуканцю, а Кирило розкрив обман, вказавши на кападокійське походження “божественних” письмен.

Отже, в обох романах Кирило позбавляється ролі першотворця слов’янської писемності (у Павича ідея “розбити мову” належить його братові), а його домінант-

на позиція зумовлюється надзвичайним талантом Інтерпетатора світу (цілком у дусі постмодерністської системи цінностей епохи загальної секундарності) і переконливого учасника дискусій, які у структурі роману М.Павича закономірно займають привілейоване місце (зокрема, статтю “хозарська полеміка” знаходимо у всіх трьох “книгах”). Так, у Червоній, “християнській”, Книзі міститься розмова Кирила з посланцем кагана, який запитує Філософа, “чому той, коли говорить, завжди тримає перед собою книгу, в той час як хозари всю свою мудрість виносять з грудей”. Костянтин відповідає, що “без книги чує себе нагим, а хто повірить нагому, що має він багато вбрань?” (с.97), відверто засвідчуючи набуту, а не апіорну природу вищої мудрості. Солунський філософ у “Пупі землі” теж пояснює своє чудесне вміння розуміти будь-яке письмо цілком раціональними причинами, навичками, опертими на досвід та знання закономірностей. Полеміка за версією Жовтої (Гебрійської) книги точилася навколо питання Божої книги, і поразка арабського учасника була зумовлена його невмінням відповісти на питання принцеси Атех, хто є матір’ю їхньої Божої книги (черговий момент антропоморфізму, пов’язаний з проблемами письма). Гебрійський учасник дискусії говорить, що у його народу “немає війська, окрім того, яке може вміститись у храм чи у сувій, наповнений їхніми письменами”(с.225). За свідченням Зеленої (ісламської) книги, християнський посланець схиляє на свій бік кагана, наголошуючи на значенні мови (“у бочці головним є отвір, у глечики – те, що не є глечиком, в душі – те, що не є людиною, в голові – те, що не є головою, а це значить – слово...”) (с.163) і пропонує хозарам зберегти їхню мову, не забираючи її в обмін на свою віру. Кирило (якого ісламський автор описує як чоловіка зі слизькими очима і рябим волоссям, що є прикладом погляду Іншого) здобуває ще одну перемогу в дискусії з принцесою Атех, довівши відмінність між чоловічим та жіночим баченням світу і заперечивши обґрунтованість надання нею першості мистецтву, яке не потребує тлумача. Остаточну ж перемогу у полеміці здобуває Фарабі ібн Кора, який пропонує хозарам Божу Книгу замість тої, яку вони самі творять зі своїх снів. Кожна з книг пропонує свою версію фіналу хозарської полеміки, переможцем з якої виходить одновірець автора статті, що є підтвердженням постмодерного сумніву у можливість існування єдиної істини (про яку Павич любить повторювати, що вона є лише трюком).

І сербський, і македонський письменники створюють романи про читання як головне постмодерне чудо. Воно є справою небезпечною (недаремно з усіх примірників першого словника про хозарів збереглися лише два: отруєний та контрольний, який давав можливість передбачити прихід смерті), майже магічною, але необхід-

ною для повернення порушеного світового порядку (прокляття з цілого народу може зняти лише відчитання таємниці Книги). Постмодерністське бачення світу передбачає надання однакових прав кільком дійсностям, що найтісніше переплітаються і є однаково релевантними для письменників: реальній дійсності, дійсності сну та літературній дійсності. Отруєна книга здатна вбити, коли “слово стає плоттю”, руйнуючи межі між фіктивним та реальним світом. У Андоновського трапляється випадок, коли плоть стає словом: тіло отця Миди перетворюється на літери, хоча стаємо свідками і зворотнього процесу. Перетворення літери **Ж** на розпусну, хтиву жінку і народження наратора, Іларіона Мозаїста – плоду кохання книжника і букви – подаються у романі як цілком можливі, хоча й оповиті серпанком таємничості події. Стирання меж між фіктивним і фактичним, між реальністю та мистецтвом зумовлює нове, постмодерне розуміння чудесного. Те, що традиційно вважається фантастичним, набуває рис загальноприйнятого, а простір літератури стає простором нового міфу. Позбавляючи рис фантастичного оповіді про створення літер, Павич та Андоновські позбавляють Кирила ролі творця нової, натхненної самим Богом азбуки, десакралізують цей образ. На зміну старій легенді вони створюють нову: Філософ є новітнім, постмодерним святим, вартим нового, постмодерного життя.

Це життя має вигляд словникової статті, яка більше спирається на авторські легенди Павича, аніж на традиційні оповіді про Кирила, а у “Пупі світу” – свідоцтва сучасника, який, розповідаючи про Костянтина, веде мову про себе. В обох романах читач бачить героя крізь призму проблеми читання і рецепції світу як тексту. Магія читання є найбільшою чарівною силою у романах про св.Кирила. Вона забезпечує домінацію Лествичника, який володіє таємницею письма і містифікує його. Вміння дешифрувати таємні записи підносить Солунянина над усіма іншими героями, створюючи навколо нього містичний ореол. Центральна дискусія твору точиться навколо відчитання напису на Соломоновій чаші, напису, вміщеного у центр світу. Переосмислення легенди, позбавлення оповіді про Кирила традиційних “чудесних” моментів життя є результатом впливу постмодерної доби, коли найфантастичнішою виявляється реальність, а джерелом чудесного стає сама людина. Є тут і характерний знак зміщення центру світу: пуп всесвіту переноситься до бібліотеки.

Оповідачем у романі В.Андоновського виступає бібліотекар Іларіон, народжений від носія книжного знання і дівчини-літери **Ж**, яка одночасно нагадує павука і хтиву самицю. У розмовах із Кирилом герой шукає відповіді на безліч питань, а по суті – на питання про власну ідентичність. Творець слов’янської писемності виступає у романі тлумачем книжкового всесвіту, який є єдино важливим для героя твору. У світі літер сконцентровано його знання про себе та інших, у ньому – джерело прокляття цілого народу і ключ до його визволення. Чудо, яке має здійснити Кирило – чудо правильного відчитання, справжнє постмодерне чудо. Читач готується до його сприйняття, слухаючи діалоги між героями, присвячені питанням теорії читання та рецепції твору.

Іларіон Мозаїст (він же Іларіон Повістяр) є своєрідним предтечею постмодерністських оповідачів-гедоністів: він прагне складати слова про подвиги невідомих духовників, про те, чого не сталося, про невидиме. Цей середньовічний противник мімезису говорить про пророчу роль книги, яка описує не те, що було, а те, що має статися. Очевидно, тому він наділений здатністю бачити осяйний ореол навколо Кирила, тому йому подаровано можливість слухати пояснення Філософа, стежити

за його підготовкою до подвигу. Небачені скарби чекають на того, хто прочитає напис, але це пов'язане з величезною небезпекою: літери мають отруйну силу, і кожен, хто подивився у Книгу – помер. Тому мудрий отець Мидас готовий переписати Книгу, але не тлумачити її – саме тут починається простір небезпеки. Проблема переписування протиставляється подвигу нового прочитання: вогонь, перемальований багато разів, вистигає, а нове тлумачення “оживляє”, наповнює новими соками старі істини. Шлях до нового бачення тексту пропонує Філософ, якого за це звинувачують у богохульстві: він відбирає значення у слів і надає його звукам. Кирило пропонує свою теорію щодо звуків та їхнього значення для цього і того світу, саме вони складають музику небесного царства. Позбавлення слова з єдиним значенням домінантної позиції у системі мовних цінностей веде до надання ведучої ролі мові, розширення меж гри слів, звільненої від кайданів обов'язкового сенсу.

На відміну від традиційного бачення книги як скарбниці пам'яті, що зберігає для нащадків славі діла предків, герой роману Андоновського пропонує інше трактування її ролі. Він пише для того, щоби забути: літери мають силу пам'ятати, тому вони звільняють людину від необхідності згадувати. Перед читачем книга, яка, увібравши у себе історію Кирила, Іларіона, логофета та інших, живе самостійним життям і говорить голосом свого Наратора.

Філософ показаний очима Іншого, який, по суті, є його антагоністом. Іларіон у шість місяців почав розповідати історії, які не мають коренів у дійсності, а Кирило не міг розповідати про те, чого не було. Очі Філософа, великі і темні, як у молодого оленя – очі Чудотворця. У них Наратор не бачить нічого людського. Кирило для нього – людина тілом, ангел душею. Він, як Бог, володіє універсальним знанням, йому не потрібні книги, бо цілий світ для нього – велика книга Господня. Саме йому, знавцеві глибинної мудрості, мудрості читання, належить зняти прокляття з доньки логофета і цілої держави. Своїм помічником і співбесідником Кирило обирає оповідача Іларіона, званого Повістярем, таємне ім'я якого знав лише Бог. Справжня сутність Кирилового учня проявляється у його прихованому імені Мозаїст. Він був покликаний (поки не прийшов час цілого) робити з малого велике, а з багатьох – одне. З уламків дзеркала, в яке востаннє подивилася старша донька логофета, він складає її портрет. Дзеркало перестає бути дзеркалом (бо в нього не можна було дивитись), воно стає його власним твором, зліпленим з існуючих уламків, так як ліплять власною слиною черепки слов'янської мови солунські брати у романі Павича. Літературний твір, отже, перестає бути дзеркалом, яке відтворює зовнішній світ, а стає неповторним баченням письменника. Склавши мозаїку, автор почувається центром свого твору, у який він сам себе вмуровував, як вмуровують жертву в основи оспіваних у народних баладах споруд. Творець фрагментарного і водночас цілісного всесвіту є довічним в'язнем свого твору.

Образ автора мозаїки віддзеркалюється у символічному образі павука, який є метафорою письменника. Павук теж витворює з самого себе і навколо себе свій світ, залишаючись невидимим у сплетеній ним мережі. Не випадково саме отруйний павук привезений здалека, щоби охороняти таємницю напису. Недаремно саме на нього схожа літера **Ж**, найтаємничіша і фатальна. Філософ вчить: одна рука пи-

ше, а багато очей читає; “по різних нитках мережі йдуть читачі до середини, до джерела тексту”². Пуповиною пов’язаний павук зі своєю мережею, зі своїм твором, і йде до пупка світу. Тільки тоді, коли павук опиниться у центрі своєї мережі, книга буде справді відкритою. Для героїв роману шлях до істини лежить через боротьбу з павуком, через подвиг читання. Лише у тому випадку, коли читач плестиме свою мережу, павук не зможе його проковтнути – вчить герой роману Андоновського, спонукаючи до креативної рецепції, яка в постмодерні часи веде до створення гіпертекстів. Вищою формою книги є, таким чином, відкрита книга – створювана Павуком-письменником і Павуками-читачами, які пропонують свої ключі для замків літературної таємниці. Однією з форм ідеальної відкритої книги є словник (у випадку роману Павича – словник із трьома “хребтами” трьох різних джерел).

Одним із основних питань, яке пов’язане з постмодерною теорією читання, є питання рецепції. У романі Павича воно завуальоване, подане в самому тексті як потрібне бачення одного явища (три статті про хозарську полеміку) або одного героя (наприклад, Кирила) з різних перспектив. У “Пупі світу” воно перетворюється на визначальне, доленосне для героїв, що можуть подивитися на все з позиції Дявола, його очима. Змістивши пуп світу, Іларіон змінює кут зору, і тепер нікому, навіть Чудотворцеві Кирилу, не вдається розгадати таємниці. Іларіон є водночас і Юдою (найулюбленішим учнем, що зрадив свого Учителя), і вірним братом, що ціною втрати власної духовності, через зраду найсвятішого, викупив гріхи Письмородця. Саме старший брат, заклятий ворог Кирила Філософа, іменується Батьком Письма. Постмодерна іронія проявляється і у грі іменами, покликаний збури усталені уявлення про роль і місце Кирила у галереї слов’янських святих.

У романах М.Павича і В.Андоновського надзвичайно прозоро і чітко проступають координати постмодерного створення нової легенди про святого Кирила. У ній він не є передовсім творцем письма – велич його подвигу вбачається у Відчитанні, Інтерпретації світу як тексту. Світ цей подається як фрагментарний, мозаїчний, зліплений з уламків, надзвичайно суб’єктивний. Чудо читання у “Хозарському словнику” та “Пупі світу” тісно пов’язане з чудом творення, і між ними часто стоїть знак рівняння. Тому таке важливе місце в романах посідає проблема рецепції, роль читача та пошук відкритої книги, спробою створення якої є самі твори Павича та Андоновського. Це своєрідні антижиття, де традиційна сфера чудесного поступається місцем просторам літератури: цілком природним є народження героя від книжника та літери, для героїв роману більшим чудом є прочитання і тлумачення таємничого напису. Деміфологізація легенди про божественне походження письма характерна для обох авторів: у М.Павича вона перетворилася на притчу про розбиті глечики, зліплені слиною, у В.Андоновського її героєм став ошуканець, який таким чином хоче завоювати владу над логофетом і ім’я якого – Письморodeць – звучить, принаймні, іронічно. У результаті реінтерпретації міфу створюється нова постмодерна міфологія, головними божествами якої є Письменник–Читач та Книга, які народжують нову Дійсність, Дійсність Літературного Тексту, не менш реальну від Дійсності Життя. Отаким Читачем Світу, який трактується як текст, піддається деконструкції і створюється знову, і виступає Св.Кирило – герой постмодерних легенд М.Павича та В.Андоновського.

² Андоновски В. Папокот на светот. Скопје, 2003. С.123.

**THE POSTMODERNIST LEGENDS ABOUT st.CYRIL
(“The Khazar Dictionary” by M.Pavić
and “The Hub of the Universe” by V.Andonovski)**

Анна ТАТАРЕНКО

L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000
The Chair of Slavonic Philology

Specific functioning of the image of St.Cyril in the novels “The Khazar Dictionary” by M.Pavić and “The Hub of the Universe” by V.Andonovski is being analysed in the article. The writings of Serbian and Macedonian authors reactivate the literary form of *vita*, which acquires explicitly postmodernistic features, and the narratives about Konstantin the Philosopher are transformed into postmodernist legends about World-as-text and its Reader.

Key words: st.Cyryl, M.Pavych, V.Andonovski, postmodern, genre, novel.

Стаття надійшла до редколегії 16.01.04.
Прийнята до друку 18.03.04.